

ERON DAVLATINING “TURKMAN SIYOSATI”

Bakdurdiyeva Qunduz Quvondiq qizi

Urganch davlat universiteti Tarix fakulteti Tarix yo'nalishi 2-kurs magistranti

g-mail: yakubovakilara@gmail.com

Annotatsiya:

Ushbu maqola Xiva xonligining Eron davlati bilan siyosiy aloqalari, elchilik munosabatlari va turkmanlarni bu masalalardagi o'rni ilmiy jihatdan asoslangan adabiyotlar va yozma manbalarda qayd qilingan ma'lumotlarni nazariy-qiyosiy tahlilidan kelib chiqqan mantiqiy xulosalar asosida yoritildi.

Kalit so'zlar: Muhammad Aminxon, Muhammad Taqixon, Amiri Kabir, Otaniyoz Mahram, Rizoqulixon Lolaboshi

Kirish

XVIII asrda Eron davlatining tashqi siyosatdagi asosiy masala Turkman qabilalarga Eron davlatini tan oldirish edi. Xiva xonligini esa Eron hukumati davlat tarkibidagi hudud deb qaragan. Bu davrda Turkman qabilalarining katta qismi Xiva xonligi hududida yashardi. Xiva hukmdori Muhammad Aminxon Eron davlati bilan iliq aloqalarni yo'lga qo'yish uchun bir necha bor elchilar jo'natadi.

XVIII asr o'rtalarida Eron davlatida Bobiylar qo'zg'oloni yuz berdi. Bu voqea hukumatni yangi islohotlarni amalga oshirishga majbur qildi. Bu islohotlar shoh hukumati sadr a'zami Muhammad Taqixon nomi bilan bevosita bog'liq bo'ldi. Bir vaqtning o'zida u mamlakat harbiy kuchlarining bosh qo'mondoni bo'lganligi uchun uning islohotchilik faoliyati ko'pchilik adabiyotlarda “Amir Nizom islohotlari” yoki “Amiri Kabir islohotlari” iboralari bilan ham ishlatiladi.

Asosiy qis

Amiri Kabirning mamlakat ichki ahvolini yaxshilash, tashqi mavqeyini mustahkamlashga qaratilgan tadbir-islohotlari ichida uning “Turkman sahrosi”, umuman, Turkiston xonliklariga nisbatan amalga oshirgan va hayotga tadbir etilishi mo'ljallangan rejalari alohida o'rin tutadi. Bu tadbirlarning asosiy qismi Eronda uning bevosita rahnamoligida amalga oshirila boshlangan qator muhim islohotlar, chunonchi, davlat intizomini mustahkamlash, harbiy sohada chuqur islohotlar o'tkazish, iqtisodiy-moliyaviy masalalarni tubdan qayta ko'rib chiqish kabi tadbirlarning uzviy qismi edi. Amir Kabir Eronning shimoli-sharqiy nohiyalari - Xuroson, Astrobod va Seyistonda ichki tartib-intizomni mustahkamlashga qaratilgan bir qator masalalarga e'tibor berar ekan, dastlab Eron sarhadlarida va u bilan bevosita chegaradosh mintaqalarda istiqomat qilayotgan turkman qabilalari bilan markaziy hukumatning

munosabatini yaxshilashga harakat qiladi. Eron tarixchilarining ta'kidlashicha, uning bu sohadagi urinishlari “katta muvaffaqiyat qozonadi”.

Natija

Odamiyatning yozishiga qaraganda, Marv vodiysining turkmanlari - solorlar “Eronni darhol tan olib, markaziy hukumatga bo‘ysunishni ma’qul topadilar. Bu qabila xonlari - Shohmurodxon, Jahonmurodxon, Muhammad Anan, Arzabek, Ozodilkuy, Annamuhammad, Safarmuhammad, Ozor, Muhammad Murod, Azrozi, Elmurod va hatto Shohmurodxonning xotini ham amirning (Muhammad Taqixonning) taklifiga binoan Tehronga kelib yakdillik bilan shoh hukmronligini tan oladilar. Amir o‘z navbatida ularga navozishlar ko‘rsatadi va chegaralar xavfsizligini saqlash xususida maxsus ko‘rsatmalar berib, 1265 (1849) yilning rabi-ul-avval oyida Marvga jo‘natib yuboradi”[1.1969.B416]. Shu muallifning ma'lumotlariga ko‘ra, shundan so‘ng “turkmanlarning yovmut qabilasi ham to‘la ravishda Eronga bo‘ysundiriladi va amir ularning e’tiborli kishilariga qimmatbaho sarpolar jo‘natadi[1.1969.B416]. Amir Kabirning bu sohada amalga oshirgan tadbirlari o‘sha paytdayoq “Turkman siyosati” nomini olgan bo‘lib, u nafaqat turkman qabilalari boshliqlari bilan olib borilgan muzokaralar va ularga nisbatan berilgan turli tarzdagi imtiyoz va rutbalar bilan, balki, ayni vaqtda, qonli to‘qnashuvlar yo‘li bilan ham hayotga tadbiq etib boriladi. Masalan, Amirning goklan qabilasi bilan olib borgan muzokaralari hech qanday natija bermaydi. Turkmanlarning bu toifasi Eron shohi hukmronligini tan olishni istamaydi va rad javobini beradi. Bundan g‘azablangan Amir Kabir 1849-yilning noyabri oyida Gurgon sahrosiga maxsus qo‘shin yo‘llaydi. 1849-yilning 3-dekabrida Qorashayx degan joyda fors muntazam qo‘shinlari bilan goklanlar o‘rtasida kdttiq jang bo‘lib o‘tadi. Bu qonli to‘qnashuv natijasida goklanlarning 5 ming kishidan iborat kuchlari talofotga uchraydi”[1.1969.B417]. Bir vaqtning o‘zida Amiri Kabirning ko‘rsatmasiga muvofiq Eronning shimoli-sharqiy nohiyalari chegaralarini, ayniqsa, Turkiston xonliklari sarhadlari bilan tutash joylarni harbiy jihatdan mustahkamlashga alohida e’tibor beriladi. Jumladan, Gurgon daryosining so‘l qirg‘og‘ida Zadar, Elxon va Oq qal'a kabi mudofaa istehkomlari qad ko‘taradi, Xo‘ja Nafasda esa yirik harbiy qal'a qurilishi boshlab yuboriladi. Chegara joylaridagi eski va yuqoridagi kabi yangi istehkomlarda muntazam qo‘shin bo‘linmalari joylashtiriladi. Albatta, Eron markaziy hokimiyatining mamlakat sharqi-shimoliy mintaqalari chegaralarini mustahkamlash, ayniqsa, ana shu mintaqalarda Eron va Turkiston xonliklari ta'siriga kirishni xohlamagan erkin turkman qabilalarini Tehronga tobe etishga qaratilgan “Turkman siyosati” ma'lum ijobiy natijalar beradi. Ushbu tadbirlar birinchi galda Eronning ana shu nohiyalari aholisini qattiq tashvishga solib kelgan “olomon” chopqinlarining keskin suratda kamayishiga sabab bo‘ldi. Ammo Eron tarixchilari bu boradagi Amiri Kabir islohotlariga baho berar ekanlar, ularning ahamiyatini haddan tashqari bo‘rttirib tavsiflashga harakat qiladilar. Masalan, “Voqeayi ittifoqiya” deb nomlangan bir fors manbasida uning muallifi “o‘zboshimcha turkmanlar” ni Eronga tobe etish

yo'lida Amir Kabir amalga oshirgan tadbirlar natijasida hatto 1-2 ta odam ham bimalol chegaralardan Astrobodgacha bexavotir kelib- ketadigan bo'ldi; agar turkman sahrosida bironta sigir podadan adashib qolgudek bo'lsa, uni turkmanlar darhol tutib egasiga topshiradigan bo'ldilar"[1.1969.B417], deb yozgandi. Vaholanki, boshqa ko'plab manbalarning ma'lumotlariga ko'ra, "olomon" chopqinlari kamaygan bo'lsa ham, ammo mutlaqo to'xtab qolmagan, O'rta Osiyo xonliklaridagi qul bozorlari esa ishlab turgan.

Tabiiyki, Turkistondagi xonliklar, ayniqsa, "turkman masalasi"da ko'p jihatdan Eron bilan uzoq vaqtlardan buyon muxolifatda bo'lib kelgan Xiva xonligi Eron hukumati tomonidan amalga oshirilayotgan ana shu tadbirlardan yaxshi xabardor bo'lgan. Marv viloyati uchun o'zaro kurash davom etayotgan bir alfozda Amiri Kabirning "Turkman siyosati" yuqoridagi tadbirlar bilan cheklanmasligi va u kelajakda yanada kengroq tarzda davom ettirilishi, bu siyosat Eron hukumati anchadan beri orzu qilib kelgan masala - Turkiston xonliklari mustaqilligiga rahna solish yo'lida amaliy qadamlar tashlashga olib kelishi mumkinligini ular sezib turardilar. Amiri Kabir esa bu boradagi o'z niyatlarini sir saqlashni lozim ham ko'rmagandi. Chunki tez orada uning ana shu maqsadlarni o'zida aks etgiran va Eron tarixchilari tomonidan "Amiri Kabirning Turkiston siyosati" deb nomlangan yo'l-yo'riqlari o'zini namoyon eta boshlagandi.

Turkistonning boshqa xonliklarida bo'lganidek, Eron tomonidan tug'ilgan jiddiy xavf-xatar Xiva hukmron doiralarida ham tashvishli voqelik sifatida muhokamaga sabab bo'ladi. Muhammad Aminxon (1845-1855) boshchiligidagi Devon bunday sharoitda Eron bilan bo'lgan munosabatlarni yaxshilash sari qadam tashlash, bu mamlakat hukumati uchun urush bahonasi sifatida xizmat qilishi mumkin bo'lgan omillarni muzokaralar yo'li bilan hal etishga tayyor ekanligini izhor etish maqsadida zudlik bilan Tehronga e'tiborli elchilik yuborish lozim, degan qarorga keladi. Bu elchilikka bir necha bor shunday mas'ul davlatlararo xizmatlarni ado etib kelgan va xonlikda katta nufuzga ega bo'lgan zukko diplomat Otaniyoz Mahram boshliq etib tayinlanadi. Xiva elchisi 1850-yil "rabi-us-soniy oyining ettisida boy sovg'a-salomlar, bir necha uchqur otlar va qimmatbaho ov qushlari" bilan Tehronga etib keladi va Otaniyoz Mahram shoh tomonidan qabul qilinib, Xiva elchisi unga o'z hukmdorining "do'stlik izhori bitilgan maktubini" topshiradi[2.1995.B17].

Bundan avvallari bo'lganidek, bu safar ham Xiva xoni Eron shohiga yo'llagan o'z maktubida unga do'stona ehtirom izhor qilib, ikki o'rtadagi birodarlik rishtalarini mustahkamlash tarafdori ekanligini bildirgandi. Ammo fors manbalariga qaraganda, Xiva xoni yuborgan elchilik, ayniqsa, Otaniyoz Mahram keltirgan maktub mazmuni bu safar nafaqat shohga, balki saroyda yig'ilgan barcha a'yonlarga qattiq tegadi. Yuqorida nomi zikr qilingan Eron tarixchisi Odamiyatning ta'kidlashicha, bunga sabab bo'lgan narsa shu ediki, "Xiva xoni o'z xatida Eron shohiga xuddi teng hukmdorlardek muomala qilgan, o'zini mustaqil davlatning hukmdori sifatida tutgandi. Bu esa Muhammad Taqixon, ya'ni Amiri Kabirning rejalariga zid bir hol edi"[1.1969.B418]. "Tarixi muntazami Nosiriy" muallifi bu voqeani bayon etar ekan, shoh

hukumatining Xiva elchisi keltirgan maktubdan bo'lgan noroziligi sabablarini yanada kengroq izohlashga harakat qiladi. Uning yozishicha, Xiva xonining Eron hukmdoriga bu tarzda muomalada bo'lishi qaram hokimlik va oliy hokimiyat o'rtasidagi qonun-qoidalarga xilof narsa bo'lib, Muhammad Aminxon Nasriddinshohga hech qachon "kichik podshoh katta podshohga xat yo'llagan tarzda o'zini tutmasligi kerak edi. Chunki, birinchidan, Xorazm davlati Eron davlatining bir qismi sanaladi, ikkinchidan esa, Eron hukmdorining Muhammad Aminga o'xshagan yigirmadan ortiq vassali bo'lib, ularning har biri Xorazmdan ko'ra kattaroq podshohlikni boshqaradi. Shu sababdan uning bu qilmishi podshohning viqorlik sha'niga yoqmad, albatta. Shoh bir necha bor Xorazm tomonga qo'shin surish va u joyni Muhammad Amin hamda uning odamlaridan tozalashga jazm qildi. Ammo har safar Sadr a'zam uni sabr qilishga undab keldi, U shohga "Muhammad Aminxonga qarshi qo'shin tortish va Xivaga yurish uyushtirish og'ir va sermashaqqat ish ekanini, chunki u tarafga olib boradigan yo'llarda na bir daraxt, na bir qultum suv yo'qligini, safarbar qilingan qo'shinni em-xashak va suv bilan ta'minlashga Xorazm ustidan qo'lga kiritilgan g'alaba tufayli olingan o'lja qollamasligini izhor etib, "agar farmoni oliy bo'lsa, men qilich va nayzalar o'rniga qalam va barmoqlarimni ishga solaman, qal'alarni qulatadigan zambaraklar o'rniga bir necha qatordan iborat bir maktub bilan Muhammad Aminxonning tayanch daraxtini ildiz-pildizi bilan qo'porib tashlayman, dedi"[3.1938.B259].

Bu masala shoh saroyida uzoq muhokamaga sabab bo'ladi, albatta. Xorazmga, umuman, Turkiston xonliklariga qarshi qo'shin tortish tarafdorlari bilan Eron ta'sirini diplomatik muzokaralar orqali u joylarda mustahkamlash tarafdorlari o'rtasida ro'y bergan tortishuvlardan keyin tinchlik yo'li bilan harakat qilish siyosati ustun chiqadi. Bunda hozircha Eronning shimoli-sharqiy chegaralarda mo'ljallangan barcha rejalarining to'la ravishda amalga oshirilmaganligi, bunday sharoitda Tehron dabdurustdan Turkiston xonliklari ustiga hujum uyushtirishga, ularga qarshi g'alabani ta'minlaydigan darajadagi harbiy kuch tashlashga tayyor emasligi asosiy sabablardan biri bo'lgandi, albatta. Har holda Tehron hukumati hozircha Xorazmga e'tiborli elchilar yo'llash bilan cheklanishga qaror qiladi. Bu elchilikni tayyorlashga qariyb ikki oy hozirlik ko'riladi. Bu vaqt ichida Xivaning Eronga yuborgan Otaniyoz Mahram boshchiligidagi elchiligi Tehrondan jilmasdan shohning javob maktubini kutib turishga majbur bo'ladi. Nihoyat, ularga Rizoqulixon Lolaboshi rahbarligidagi Eron elchiligi bilan hamrohlikda o'z yurtlariga qaytishga ruxsat beriladi. Shuni ham aytish kerakki, avvaliga do'q-po'pisalar bilan nihoyatda sovuq kutib olingan Xiva elchiligi yana qaytadan shoh saroyiga taklif etiladi va bu safar Otaniyoz Mahram hamda uning sheriklari katta hurmat-izzatga sazovor bo'ladilar. Eron hukmdori ularga navozishlar ko'rsatib, sovg'a-salomlar bilan xushnud qiladi.

Shu tarzda 1851-yilning 5-aprelida Otaniyoz Mahram va Rizoqulixon Lolaboshi rahbarligidagi har ikkala elchilik Tehrondan yo'lga chiqib, Mozandaron va Astrobod orqali Xorazm sari ravona bo'ladilar.

Rizoqulixon Lolaboshining yozishicha, u boshchiligidagi elchilik zimmasiga quyidagi muqim vazifalar yuklatilgandi: Xonliqda asoratda bo'lgan barcha Eron fuqarolarini ozod qilishga erishish va ularni o'zlari bilan birga Eronga olib kelish; Xonni Eron sarhadlariga uyushtirilayotgan olomon chopqinlarini man etishga qaratilgan maxsus farmon chiqarishga majbur etish va musulmonlarni olib sotishni, ya'ni qulchilikni bekor qilishga majbur qilish; Ushbu talablarni bajarishdan bosh tortilgan taqdirda Eron bu sohada o'z maqsadiga erishish yo'lida boshqa chora-tadbirlarni qo'llashga tayyor ekanligini ochiq-oydin bildirish; Turkman sardorlari orasida ularni Eronga tobe etish uchun oshkora tashviqot-targ'ibot ishlarini olib borish; "Ko'rilgan va eshitilgan" barcha narsalarni batafsil yozib borish, joy nomlari, yo'llar, daryolar va buloqlar, qishloq hamda ovullar haqida ma'lumotlar to'plash; Xonning nafaqat Eronga, balki barcha qo'shnilariga nisbatan yuritayotgan siyosati va fikr-mulohazalarini aniqlash, Eronning qudrati bilan qo'rqitish, iloji bo'lsa, xonni Eronning siyosiy rahnamoligini tan olishga ko'ndirish[4.1978.B16].

Eron elchiligi oddiga qo'yilgan ushbu vazifalardan ko'rinib turibdiki, Tehron hukumati bu safar Xorazm diyoriga yo'llagan o'z vakiliga odatiy davlatlararo munosabatlarda kamdan-kam uchraydigan muhim va ayni vaqtda g'oyat qaltis masalalar echimini ado etishni topshirgandi. Eron hukumatining bu harakati qulay fursat tug'ulganda Xiva xonligini bosib olishga qaratilgan bo'lishi mumkin chunki ikki o'rtada ko'p bora harbiy to'qnashuvlar bo'lib o'tgan edi.

1267 yil ramazon oyining o'rtalarida (1851 yil, iyun) turkmanlarning yovmut qabilasi va Xiva aholisi o'rtasida Astrobodga etib kelgan yirik harbiy kuchlarning Ja'farqulixon va Astrobod beglar begi - Muhammad Valixon rahbarligida Turkiston tomonga siljiyotganligi haqida mish-mishlar tarqaladi. Lolaboshining esdaliklarida ta'kidlanishicha, bu hol "Turkman sahrosi va Xiva xonligi aholisi orasida katta vahima va sarosimalikning ko'tarilishiga sabab bo'ldi"[4.1978.B16].

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga asoslanib quyidagi yakuniy Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Xiva xonligi va Eron davlati o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy munosabatlarda turkmanlar muhim ro'l o'ynagan. Eron davlati tashqi siyosatda turkmanlarni bo'ysundirishga alohida e'tibor qaratgan. Lekin Xiva xonligini ham nazardan chetda qoldirmagan. Xonlikda ko'plab eroniy qullar bo'lganligi uchun hukumat xonlik bilan o'ylab munosabatga kirishni taqozo etardi. Eron hukumati tashqi siyosatda qulay vaziyat paydo bo'lganda Markaziy Osiyodagi uch xonlikni o'z tasarrufiga olishni reja qilgan edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Одамият, Амири Кабир ва Эрон. Техрон, 1969. 416-бет.
2. Уроз Муҳаммад Сорли. Тарихи Туркменистон. Жилди аввал. Техрон, 1995. 17-бет.
3. Материалы по истории туркмен и Туркмении II (бундан кейин - МИТТ). Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1938. с. 259.
4. Namroyeva Sh.Sh., & Muhidova G. (2018). PEDAGOGICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF TEACHING ENGLISH TO YOUNG LEARNERS. Мирская наука, (5 (14)), 37-39.
5. Namroyeva Sh.Sh. (2018). SIR WALTER SCOTT'S ARTISTIC SKILL IN THE EXPRESSION OF HISTORICAL FACTS AND LITERARY FICTION IN HIS HISTORICAL NOVELS. Мирская наука, (5 (14)), 35-37.
6. Ризоқулихон “Ҳидоят”. Сафарномаи Хаворазим. Техрон, Тоҳури, 1978. 16-бет.